



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 De weg naar de marge

De voorgeschiedenis van 1400-1945

Marel o Del, kas kamel, le Romes duvar.
God slaat naar believen, maar de Roma slaat hij tweemaal.¹

Inleiding

In 1939 publiceerde A. den Doolaard een van zijn bekendste werken, *Bruiloft der zeven zigeuners*. Daarin liet hij gerenommeerde musici van de Balkan figureren, de eerste violisten in de orkestjes in voornamelijk cafés. In de woorden van Den Doolaard waren het ‘donkere knapen; onbeschaamd en najverig als varkens voor een trog’.² ‘Ondanks zijn boord en zijn gemanicuurde nagels was er nog zoveel overgeërfde wildheid’, beschreef hij een primarius. Het gezicht van een andere violist vertoonde een ‘schrikwekkende dierlijkheid’. Maar dat deed niets af aan zijn muzikaliteit, want ‘de ziel van een zigeuner is niet in zijn gezicht; zij is in zijn stem en in de wijze, waarop zijn vingers de snaren grijpen’.³ De destijds populaire schrijver en latere journalist voor Radio Oranje, die fulmineerde tegen Hitlers indeling in Über- en Untermenschen, zag er geen kwaad in om talentvolle Roma musici te karakteriseren als wild en dierlijk, en als een andere categorie mensen.⁴

Begin vijftiende eeuw dienden de eerste ‘zigeuners’ zich aan in Midden- en West-Europa. Zeshonderd jaar aanwezigheid in Nederland en Tsjechoë resulteerde in maatschappelijke uitsluiting en een zorgelijke sociaaleconomische positie. In dit hoofdstuk komen, op basis van zowel literatuur als picturale en literaire bronnen, in vogelvlucht de geschiedenis van Roma en Sinti tot en met 1945 en de ontwikkeling van de stereotiepe beeldvorming over hen aan bod.

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 36.

2 A. den Doolaard, *De bruiloft der zeven zigeuners* (Amsterdam 1939) 191.

3 Ibidem, 203.

4 A. van der Hulst, ‘Afkeer en verleiding. De karakterisering van zigeuners bij Den Doolaard’, in: J. Novaković-Lopušina e.a. (red.), *Lage landen, hoge heuvels. Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum* (Belgrado 2012) 129-142, 139-141. Over Hitler en *Mein Kampf* schreef Den Doolaard in *Het hakenkruis over Europa*, een verzameling reportages uit 1938. Zie H. Olink, *Dronken van het leven. A. den Doolaard, zwerver, schrijver, journalist* (Amsterdam 2011) 157-158.

De periode van 1400 tot 1750

De eerste binnenkomst

De geschiedenis van de eerste eeuwen van het verblijf van 'zigeuners' in de streken die nu Nederland en Tsjechië vormen, kent grote overeenkomsten omdat beide landen in de invloedssfeer van het Heilige Roomse Rijk verkeerden. De eerste onbetwiste referentie naar *cigani* in de archieven in de regio van het huidige Tsjechië is volgens Crowe een melding in 1399.⁵ In 1417 volgde een tweede melding. Een groep 'zigeuners', naar eigen zeggen pelgrims uit Klein-Egypte, trok door Bohemen en Moravië op weg naar West-Europa. Deze groep bleek een voorafkondiging van de 'zigeuners' die zich vanaf begin vijftiende eeuw binnen enkele jaren in tal van steden in Midden- en West-Europa voor het eerst aandienen.⁶ Maar niet allemaal waren ze op doortocht. In Slowakije vestigden sommigen zich al in de vijftiende eeuw als metaalbewerkers of minstrelen. Aan het einde van die eeuw dienden 'zigeuners' als soldaat voor de Hongaarse koningen.⁷ In 1420 vond de eerste aankomst van deze pelgrims in de Noordelijke Nederlanden plaats, in Deventer. 'Heren Andreas, Hertoch van Clein-Egypten' was vanwege zijn christelijk geloof uit zijn land verdreven en vroeg de autoriteiten om onderdak en een aalmoes voor hem en zijn gevolg van zo'n 120 mensen.⁸

De eerste decennia werden de zogenoemde Egyptenaren steeds welwillend onthaald, mede vanwege de geleidebrieven van Rooms Keizer Sigismund en Paus Martinus V.⁹ Maar in de loop van die eeuw, signaleerde Van Kappen, werd de houding van de stadsbesturen negatiever vanwege de reputatie die ze opbouwden door het plegen van kleine criminaliteit, waarzeggerij en oplichting. Hun pelgrimsstatus verloor langzaam maar zeker zijn geloofwaardigheid. In 1500 werden 'zigeuners' in het hele Heilige Roomse Rijk ongewenst verklaard. Vanaf 1524 vaardigde Keizer Karel V overal in de Noordelijke Nederlanden gewestelijke plakكاتen uit tegen mensen 'onder couleur ende dexel dat zij hem zeggen te wesen Egiptenaers'.¹⁰ Omdat zij 'doende den armen lantluyden grooten overlast ende verdriet', moesten zij binnen twee dagen na een afkondiging uit een provincie verdwenen zijn. Zo niet dan dreigden er arrestatie, lijfstraffen en verbeurdverklaring van hun goederen.¹¹ Maar ondanks de straffe toon van die plakكاتen was er niet on-

5 Crowe, *A history*, 32-33. Crowe baseerde zich op Davidová, 'The Gypsies' (1970), 88 en noot 2, 96. Zij verwees naar een manuscript in het staatsarchief te Třeboň, folio 18b.

6 Crowe, *A history*, 32-33. Het huidige Tsjechië bestaat uit de Tsjechische landen Bohemen en Moravië, plus aan de oostgrens nog een strook Tsjechisch Silezië, met als hoofdstad Ostrava. Omdat de hedendaagse grenzen grotendeels overeenkomen met die van de historische Tsjechische landen, wordt het grondgebied in het vervolg aangeduid met Tsjechië.

7 Crowe, *A history*, 33-34, verwijst naar de Hongaarse geschiedschrijvers János Bak en Ferenc Szakály. Zie ook P. Sugar, P. Hanák & T. Frank, *History of Hungary* (Michigan 1990) 79 en 84.

8 Van Kappen, *Geschiedenis*, 4-5 en 211, noot 3. Van Kappen verwees voor de zogenoemde cameraarsrekening met de kosten die gemaakt werden voor Andreas en zijn gevolg naar P.C. Molhuysen, 'De Heidens in Overijssel', *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* (1840) 59-60.

9 Van Kappen, *Geschiedenis*, 83-87.

10 Ibidem, 5-6.

11 Ibidem, 608: voor het volledig afgedrukte plakkaat.

middellijk sprake van effectieve vervolging. Pas in de loop van de 16e eeuw verbeterde het politieapparaat en nam de druk op de 'heidens' toe.¹²

Beeldvorming over de 'heidens' van 1400-1750

Al snel na de binnenkomst van de 'heidens' in West-Europa werd in bronnen met afschuw gesproken over het zwarte uiterlijk van de nieuwkomers. De Lübecker Dominicaanse monnik Hermann Korner beschreef in 1435 een grote groep *Secani* (denk aan *cigan*) in Noord-Duitsland met een lelijk voorkomen en zwart als Tartaren. Ze stalen als de raven, vooral de vrouwen.¹³ Etienne Pasquier citeerde uit *Journal d'un Bourgeois de Paris* over 'zigeuners' in Parijs in 1427 die erg zwart en lelijk waren, met haren zo zwart als een paardenstaart. Tijdens het handlezen door de vrouwen zouden mensen door handlangers zijn bestolen.¹⁴

In de vijftiende eeuw werd de donkere huidskleur van de 'heidens' geassocieerd met de duivel en de hel. In de Middeleeuwen gold het uiterlijk van mensen als een weergave van het innerlijk en het gezicht als de spiegel van de ziel. De donkere huid van de 'heidens' vormde daarom in de ogen van de witte middeleeuwers een uitdrukking van het Kwaad.¹⁵ Toch bleek de plaatselijke bevolking lang niet altijd een vijandige houding aan te nemen tegen de 'heidens', dus zal hun uiterlijk niet per se angst hebben ingeboezemd. Vooral op het gebied van waarzeggen en kruidengeneeskunde genoten ze aanzien.¹⁶ Van Kappen vond in diverse gerechtelijke bronnen een melding van zogenaamde zwartmakers: landlopers die zich zwart maakten om zich als 'heidens' voor te doen om een graantje mee te kunnen pikken van hun klandizie.¹⁷

De voorbeelden van de zwartmakers onderstreepten dat de huidskleur van de 'heidens' duidelijk in het oog liep. Dat is terug te zien op afbeeldingen vanaf het einde van de vijftiende eeuw. Daarop verschillen de 'heidens' duidelijk van andere rondtrekkende groepen, ook in hun manier van kleden. De vrouwen bijvoorbeeld werden in die tijd

12 Ibidem, 6-7; Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners', 26-27.

13 R. Gronemeyer, *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert* (Giessen 1987) 18-21. Hermann Kornerus verwees naar een bron uit 1417 en nam dit citaat op in zijn *Chronicon*, een handschrift uit 1435, opgenomen en gedrukt in *Corpus Historicum Medii Aevi*, Leipzig 1723, II, 1225.

14 Gronemeyer, *Zigeuner*, 49-54. Het citaat staat in E. Pasquier, *Les recherches de la France*, lib.IV, c.17, Parijs 1596.

15 M. Rheinheimer, *Arme, Bettler und Vaganten. Überleben in der Not, 1450-1850* (Frankfurt am Main 2000) 176-177. Zie ook H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1988) 121-122; F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006) 274-279; M. Hogenkirk, 'De carrière van de zwarte ridder Moriaen. Tussen "Conte du Graal" en "Aliscans"', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* (2009) 51-73, 52 en 61-62. Mediëvist Frits van Oostrom zag overigens in de late Middeleeuwen al de eerste tekenen dat het toen traditionele magische duivelsbeeld van zwarte mensen langzaam ingewisseld werd door een op ervaring gestoeld beeld. Voorbeelden zijn de verspreiding van de zwarte Casper als een van de Drie Koningen en de *Moriaen*, een dertiende-eeuwse Arthurroman met de eerste (sympathieke) zwarte hoofdpersoon in de westerse literatuur.

16 Van Kappen, *Geschiedenis*, 6 en 374-375.

17 Ibidem, o.a. 139, 161-2, 269, 281-2, 370-1, 379, 388-392.

Afb. 2 Simon Vouet, *La Diseuse de bonne aventure* (1617). Op dit schilderij, in de Galleria Nazionale d'Arte Antica in Rome, laat een man zich de hand lezen door een jonge waarzegster. Zwelgend in haar exotische schoonheid merkt hij niet dat hij bestolen wordt door een oudere 'zigeunerin'. Begin zeventiende eeuw betrof dit een populair thema, onder meer uitgewerkt door Michelangelo Merisi da Caravaggio, Bartolomeo Manfredi, Nicolas Régnier en George de la Tour. Foto: Web Gallery of Art (WGA).



Afb. 3 Jheronimus Bosch, detail uit *De Hooiwagen* (1512-1515). De vrouwen met de witte, platte hoofddeksels, linksonder op het middenpaneel van het Hooiwagen-drieluik in Museo del Prado in Madrid, stellen 'zigeunerinnen' voor. De man links van hen is een blinde bedelaar, begeleid door een jongen. Foto: Wikimedia Commons, The Yorck Project (2002), 10.000 *Meisterwerke der Malerei*.

doorgaans afgebeeld met voor hen typerende platte, witte, ronde hoofddeksels.¹⁸ Een zeer vroeg voorbeeld is te zien op het Hooiwagen-drieluik van Jheronimus Bosch (1512-1515).¹⁹ Veelzeggend is het, memoreerde kunsthistoricus en Bosch-kenner Paul Vanden-

¹⁸ Zie I. Janssens, *De zigeuner verbeeld: een studie naar de beeldvorming over zigeuners in de Nederlandse kunst van de zestiende en zeventiende eeuw* (Doctoraalscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 1992). Zij verzamelde 49 voorbeelden van 16^e- en 17^e-eeuwse afbeeldingen van 'zigeuners'.

¹⁹ Een vrijwel identiek Hooiwagen-drieluik van Bosch hangt in het Escorial in Madrid. Een verschil betreft de afbeelding van de staande 'zigeunerin' bij wie op de versie in het Escorial de baby in de borstdoek ontbreekt. Er bestaat geen consensus over welk van beide werken het oudste is.

broeck, dat de 'zigeunerinnen' door Bosch afgebeeld zijn te midden van andere maatschappelijke outcasts, een bedelaar en een kwakzalver.²⁰ Dat accentueerde het doel van de afbeelding: het hekelen van hun ondeugden met een moralistisch oogmerk. In de stereotiepe beeldtraditie van de waarzeggende 'zigeunerin' draaide het om kwalijke karaktereigenschappen als sluwheid en hebzucht.²¹

Een even stereotiepe variant van afbeelden, namelijk 'heidens' die vrij leven, los van de strikte maatschappelijke conventies, was in een bosachtige omgeving gesitueerd.²² 'Heidens' werden evenals andere verschoppelingen zoals oplichters en beroepsbedelaars afgebeeld als de maatschappelijke parasieten die van hun vrijheid genoten en zich niet lieten binden door wetten. De bedelaar wekte bij de kunstenaar en zijn publiek zowel nieuwsgierigheid als jaloezie op. Het zijn voorstellingen van types die voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn van de maatschappij maar die niet tot die maatschappij willen behoren.²³

Ook literaire bronnen van de zeventiende en achttiende eeuw bieden een staalkaart aan bekende zigeunermotieven, zoals de waarzegster, het exotische en beeldschone 'zigeunerinnetje', het wilde 'zigeunerkampement' en zwervende en vagebonderende 'zigeunermannen'.²⁴ Het bekendste voorbeeld betreft 'La Gitanilla' van Cervantes (1613), in het Nederlands vertaald en bewerkt door Jacob Cats tot 'Het Spaens Heydinnetje' (1637).²⁵ Daarin blijkt 'zigeunerin' Pretiose uiteindelijk de als kind ontvoerde dochter van de landvoogd te zijn. Haar zogenaamde 'zigeunerfamilie' dient vooral als exotische achtergrond en wordt onder meer aangeduid als 'vuyl gebroet', 'gespuys', 'plage van de velden', 'schuym van bouvejacht' en 'peste van de stad'.²⁶

In standensatires werd naast de traditionele standen ook de stand van de buitenmaatschappelijken bespot, onder wie de 'heidens' als de zwervers die onheil en besmettelijke ziekten meebrachten. Die standensatires weerspiegelden volgens neerlandicus Herman Pleij hoe binnen de opkomende stedelijke burgerij het denken over armoede

20 P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem 1987) 68-70. Zie voor een andere bekende afbeelding van de platte, witte, ronde hoofddeksels het 'zigeunerechtpaar' met kind op de voorgrond van *De prediking van Johannes de Doper* van Pieter Bruegel de Oude (1566), Szépművészeti Múzeum, Boedapest.

21 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 47-48.

22 Janssens, *De zigeuner*, 73.

23 L.K. Reinold, *The representation of the beggar as rogue in Dutch seventeenth-century art* (Ann Arbor 1981) 14-16, 39-40 en 135-137.

24 Peter Haveman onderscheidde twee genres in literaire 'zigeunerbronnen': verstrooiende literatuur met beschrijvingen van het schilderachtige zigeunerleven en meer beschouwende dichtwerken waarin de morele veroordeling de boventoon voerde. P. Haveman, *Zigeuners in de Nederlandse letterkunde van de 17e en 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Neerlandistiek Universiteit van Amsterdam 1985), 27-28.

25 'La Gitanilla' was een novelle in Cervantes' *Novelas ejemplares* (1613), een verzameling korte verhalen. 'Het Spaens Heydinnetje' maakte deel uit van Jacob Cats' *Trou-ringh* (1636), een verzameling verhalen en bijdragen over de protestants-christelijke huwelijksethiek. Zes jaar na de bewerking van *La Gitanilla* door Cats verscheen een Nederlandse vertaling van de novelle, *Het schoone Heydinnetje* (1643) door F. Van Sambix. Binnen tien jaar verschenen maar liefst drie blijspelen die zich baseerden op Cervantes, van M.B. Tengnagel in 1643, van C. Verwers-Dusart (1644) en van G. vanden Brande (1649). J. Cats, *Het Spaens Heydinnetje* (Den Haag 1980) 16, in de inleiding van H.J. Vieu-Kuik.

26 Haveman, *Zigeuners*, 54-55.

was veranderd.²⁷ Tussen 1450 en 1550 werden armoede, zwerven en bedelen steeds meer als ongewenst en uiteindelijk zelfs als misdadig gezien. Alleen de 'echte armen' die niet in staat waren om te werken moesten geholpen en beschermd worden. De andere categorie armen beschouwde men als te lui om te werken en die verdiende daarom geen hulp. Die hielden zich bezig met bedelen en criminaliteit.²⁸ 'Heidens' verdienden bovendien een centje bij met waarzeggen en in de literaire bronnen over hen is dat het meest voorkomende thema. De morele veroordeling hierover, als kwalijke vorm van bijgeloof, klonk steeds scherper door.²⁹ Maar of 'heidens' nu als waarzeggers en dieven of als exotische avonturiers werden afgeschilderd, vrijwel nergens in de literaire of visuele bronnen is een verwijzing te vinden naar de steeds barsere vervolging vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.³⁰

De eerste genocide

Tegen het einde van de zeventiende eeuw verschenen in het hele Heilige Roomse Rijk – en zelfs daarbuiten – genadeloze plakaten tegen 'zigeuners'. De vervolging werd steeds heviger, 'zigeuners' werden in heel Midden- en West-Europa opgejaagd en verbannen. Rond 1700 verklaarde de Habsburgse Keizer Leopold I 'zigeuners' vogelvrij als zij na verbanning opnieuw het land binnenkwamen. Leopolds opvolger Joseph I bepaalde in 1710 dat alle mannelijke volwassen 'zigeuners' zonder proces opgehangen moesten worden. De vrouwen en jonge mannen werden geseseld en voor eeuwig verbannen. Een amendement in 1721 verordonneerde ook de executies van 'zigeunervrouwen'. Moesten de kinderen toen nog in heropvoedingsgestichten worden ondergebracht, vijf jaar later moesten zij bij terugkeer na verbanning zonder pardon worden gedood.³¹ De vervolging van 'zigeuners' bereikte zijn hoogtepunt in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Lokale autoriteiten die niet actief op 'zigeuners' joegen, kregen een fikse boete en mensen die hen de helpende hand boden een half jaar dwangarbeid. In de Republiek sloten verschillende Provinciën overeenkomsten om gecoördineerd jacht op 'heidens' te kunnen maken tot over provinciegrenzen en zelfs landsgrenzen heen. Door middel van vogelvrijverklaring, klopjachten, massa-executies en een premie voor elke standrechtelijk gedode 'heiden', is de vervolging in de Republiek zo grondig uitgevoerd dat er volgens Van Kappen vanaf circa 1750 ruim een eeuw officieel geen 'heidens' meer waren.³²

27 H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979) 181.

28 B. Geremek, *Het Kaïnsteken. Het beeld van armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15^e tot de 17^e eeuw* (Baarn 1992) 10-17; Pleij, *Het gilde*, 230-232; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 59-61. Luther en Calvijn speelden een belangrijke rol in de bestrijding van vagebondisme. Ook Erasmus maakte een onderscheid tussen gebrekkige en gezonde bedelaars. Volgens Thomas More moest het maatschappelijke probleem van de bedelaars en vagebonden uitgeroeid worden door strenge straffen en dwangarbeid. Geremek, *Het Kaïnsteken*, 23-25 en 40-41.

29 E. Schubert, *Fahrendes Volk im Mittelalter* (Bielefeld 1995) 303-307.

30 Haveman, *Zigeuners*, 53.

31 Crowe, *A history*, 36-37; Guy, 'Ways of looking at Roms', 207.

32 Van Kappen, *Geschiedenis*, 8-9, 208-210, 238-240, 255-257.



Afb. 4 Geselbord *Straff der heijden* (ca. 1710). Dit zogeheten geselbord hing begin achttiende eeuw aan de Kraanpoort in Roermond. Het toont wat 'zigeuners' te wachten stond als ze de stadspoort zouden binnengaan. De beul rechts afgebeeld geeft de vastgebonden 'zigeuner' een afranseling met een takkenbos, de beul links met een stok. Rechtsonder staat een bak met gloeiende kolen en een brandijzer. Collectie: Het Historiehuis in Roermond, archiefnr. 1864.

De eeuwen na de vervolging

Tsjechië en Slowakije 1750-1939

In het Habsburgse Rijk waren de 'zigeuners' die al vanaf de vijftiende eeuw aan de randen van dorpen en steden leefden van genocide gevrijwaard gebleven. Toen na 1750 de vervolging ten einde liep moesten zij en de rondtrekkende 'zigeuners' die aan de dood hadden weten te ontkomen in opdracht van keizerin Maria Theresia geresocialiseerd worden. Dit vormde het begin van wat beschouwd wordt als het eerste breed opgezette assimilatieprogramma voor 'zigeuners'.³³ Het ademde het vooruitgangsgeloof van het Verlichtingsdenken, het geloof in het kunnen beschaven van de mens. Opeenvolgende decreten beoogden gevestigde en aangepaste burgers van hen te maken. Ze moesten

³³ Crowe, *A history*, 38-40; Fraser, *The Gypsies*, 156-159; Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 31-32; Barany, *The East European Gypsies*, 93-95; V. Achim, *The Roma in Romanian history* (Boedapest/New York 2004) 69-78; Van Baar, *The European Roma*, 119.



Afb. 5 Geselbord 'Das ist die Straff der einschleichenden Zigeiner' (begin 18^e eeuw). Dit geselbord moest 'zigeuners' afschrikken om de grens tussen het huidige Tsjechië en Oostenrijk te passeren. Het 'einschleichen' (binnenglippen) zou 'zigeuners' komen te staan op een afranseling, het afsnijden van het rechteroor of op-hanging. Collectie: Nationaal Erfgoed Instituut in Nové Hradý, archiefnr. NY00504. Dit instituut heeft nog twee andere vroegachttiende-eeuwse geselborden in de verzameling.

hun paard en wagen afstaan en mochten zonder toestemming het dorp niet meer verlaten.³⁴ Ze mochten geen *cigany* meer genoemd worden maar *Ujmagyar*, 'Nieuwhongaren'. Ze werden verplicht tewerkgesteld door de lokale adel in een arbeidsverhouding die sterk deed denken aan lijfeigenschap. Ook mochten ze zich niet langer onderscheiden door eigen kleding, taal of beroep. Vanaf 1773 gold een verbod op huwelijken tussen 'zigeuners' onderling; 'zigeuner kinderen' ouder dan vijf werden ondergebracht in 'niet-zigeunerfamilies'.³⁵

In 1781 trad het Slavernij Patent in werking. 'Zigeuners' en Slowaakse boeren waren daardoor niet langer onderdanen van hun heer, maar van de staat en, in elk geval in theorie, gelijk voor de wet. Pas de revoluties van 1848 brachten de volledige afschaffing van

34 Deze maatregel moet ook gezien worden in het licht van een veelomvattende bevolkingspolitiek van het Austro-Habsburgse bestuur om gebieden te herbevolken, mede vanwege verliezen tegen de Turken. De voorkeur ging uit naar Duitse settlers maar ook Serviërs, Bulgaren, Joden en zigeuners waren welkom. Crowe, *A history*, 38; Van Baar, *The European Roma*, 119.

35 Davidová, 'The Gypsies' (1970), 90-91; Guy, 'Ways of looking at Roms', 207-210; Crowe, *A history*, 38; Fraser, *The Gypsies*, 156-159; Achim, *The Roma*, 69-78; Van Baar, *The European Roma*, 121.

de lijfeigenschap in het Habsburgse Rijk.³⁶ De slavernij in Moldavië en Walachije, het huidige zuidelijk deel van Roemenië, werd stapsgewijs tussen 1843 en 1864 afgeschaft. ‘Zigeuners’ waren daar gedurende een kleine vijfhonderd jaar als slaven eigendom geweest van kloosters en adellijke hoven. In de tweede helft van de negentiende eeuw gingen veel vrijgemaakte Vlachische Roma een rondtrekkend bestaan leiden; ze trokken onder meer rond in Tsjechië en Slowakije en bereikten zelfs West-Europa.³⁷

Vanaf 1867 viel Slowakije binnen de Austro-Hongaarse dubbelmonarchie onder het Koninkrijk Hongarije. Het doelbewuste verhongaarsen van alle geledingen van de maatschappij verslechterde onder meer de positie van de ‘zigeuners’, met wijdverspreide armoede tot gevolg.³⁸

In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog ontstond de Tsjecho-Slowaakse Republiek en kregen Roma meer burgerrechten en de status van nationale minderheid.³⁹ Desondanks bepaalde een wet uit 1927 dat ‘nomaden levend op een zigeunermanier’ een ‘zigeuneridentiteitskaart’ met daarop hun vingerafdrukken bij zich moesten dragen. De rondtrekkende ‘zigeuners’ waren voornamelijk de Vlachische Roma. Bepaalde regio’s werden voor hen verboden terrein, bijvoorbeeld de vakantie- en kuuroorden. Volgens Doubek e.a. sprak uit deze wet de boodschap dat een ‘zigeuner’ een criminele intentie had en een neiging tot luiheid en dat dat raskenmerken waren.⁴⁰

De Tsjecho-Slowaakse Roma slaagden er niet in om zich in het Interbellum uit de armoede omhoog te werken, mede ten gevolge van de wereldwijde economische depressie. Vooral in de Oost-Slowaakse steden waren de leefomstandigheden voor Roma erbarmelijk. Volgens Guy merkte een lokale ambtenaar in 1924 op dat gevangenisstraf geen effect op ze had omdat ze in gevangenschap te eten kregen.⁴¹ In die tijd waren er in het Slowaakse deel van het land verschillende aparte klassen voor “zigeunerkinderen”, maar toch gingen ze nog slechts zelden naar school.⁴² Verschillende Nederlandse kran-

36 Crowe, *A history*, 39-40.

37 Ibidem, 107-120; Achim, *The Roma*, 27-42 en 108-120. De eerste bron over een gift van veertig ‘zigeunerfamilies’ aan een Roemeens klooster dateert uit 1385. Nog in 1851 vond een grote veiling van ‘zigeuners’ plaats in Moldavië, van het landgoed van de voormalige minister van Financiën Aleku Sturdza, waar in totaal 349 mensen verhandeld werden. Crowe, *A history*, 117, met een verwijzing naar M. Gaster, ‘Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia’, *JGLS* 3:2 (1923) 68-81.

38 Crowe, *A history*, 40-41; Cviklova, ‘Direct and indirect racial discrimination’, 2144.

39 Crowe, *A history*, 43-44; Barany, *The East European Gypsies*, 99.

40 Davidová, ‘The Gypsies’ (1970), 92-93; Crowe, *A history*, 45; Barany, *The East European Gypsies*, 99; Doubek, Levínská & Bittnerová, ‘Roma as the others’, 134-135. De genoemde wet was Zákon č. 117/1927, zie: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/pronasledovani-a-genocida-romu-2/zakon-ze-dne-14-cervence-1927-0-potulnych-cikanech/> (geraadpleegd op 14.06.2021).

41 Guy, ‘Ways of looking at Roms’, 211; Crowe, *A history*, 45; Barany, *The East European Gypsies*, 97. Op het Slowaakse platteland waar ‘zigeuners’ al eeuwen in of bij dorpen woonden was de situatie minder schrijnend.

42 De ‘zigeunerklassen’ waren in Uzhorod, Klenovec, Dobšinná, Dvorce, Jablonov, Jánovce, Levoča, Levočské Lúky, Lubica, Machalovce, Smižany, Vel’bachy, Giraltovec, Košice, Medzilaborce, Podskalka, Humenné en Mukačevo. Ze waren alleen in Slowakije en Roethenië omdat daar de meeste Roma sedentair waren en talrijker. In Bohemen en Moravië waren de meeste Roma destijds nomadisch. E. Marushiakova & V. Popov (red.), *Roma voices in history. A sourcebook. Roma civic emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II* (Paderborn 2021) 595-596.



Afb. 6 Verbodsbord voor 'zigeuners' (jaren dertig). 'Verboden toegang voor rondtrekkende zigeuners en landlopers'. Het ontzeggen van de toegang voor 'zigeuners' tot bepaalde regio's in Tsjechoslowakije werd in 1927 bij wet vastgelegd. Foto: fotograaf onbekend. Collectie: Muzeum romské kultury in Brno, archiefnr. F 417/98/inv/F/1711.

ten en bladen berichtten vanaf eind jaren twintig over een 'zigeunerschool' in Uzhorod. In het *Algemeen Handelsblad* van 2 juni 1929 werd de school 'Een Europeesch curiosum' genoemd, en ook een 'Poging tot oplossing van het Zigeunervraagstuk'.⁴³

Terugblikkend bleek de verplichte 'zigeuneridentiteitskaart' een voorbode van een grimmige toekomst te zijn. In 1939 kwamen Bohemen en Moravië onder direct gezag van nazi-Duitsland te staan en ruim drie jaar later kwamen de massadeportaties op gang.

43 <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=Uzhorod+zigeuner+school&coll=ddd>. De 'zigeunerschool' in Uzhorod haalde zelfs het nieuws in Nederlands-Indië, bijvoorbeeld in het *Soerabaiasch Handelsblad* van 26 januari 1937. Uzhorod behoorde van 1920 tot 1938 tot Tsjechoslowakije. Daarvoor lag de stad in het Habsburgse rijk, daarna in Hongarije, de Sovjet-Unie en tenslotte in Oekraïne.

Nederland 1850-1940

In de tweede helft van de negentiende eeuw, vanaf 1868, trokken er weer mondjesmaat groepen 'zigeuners', zoals ze vanaf toen genoemd werden, naar Nederland. Ambtsberichten van het departement van Justitie getuigden van hun armoedige uiterlijk en van bedelarij. Dat waren kenmerken die naadloos aansloten bij de beeldvorming over de 'heidens' in de voorafgaande eeuwen als parasieten, dieven en bedelaars. Op grond van die berichten bestempelde Justitie hen als ongewenste vreemdelingen die het land moesten worden uitgezet. Zo mogelijk werden ze al aan de grens tegengehouden. Maar de burgemeesters van de gemeenten die de 'zigeuners' aandeden en de plaatselijke politie stelden meermalen vast dat het om mensen ging die goed in hun onderhoud konden voorzien. Daarom kregen ze vaak toch een vergunning om in die gemeenten te verblijven.⁴⁴

Begin twintigste eeuw kwamen verschillende families van paardenhandelaren naar Nederland die hier een goede boterham wisten te verdienen. Daarom werden ze door de lokale overheden vaak ongemoeid gelaten. Maar ondanks hun Duitse en Franse paspoorten trad de Nederlandse marechaussee in het Duitse en Belgische grensgebied steeds harder op bij het uitgeleiden van deze vreemdelingen.⁴⁵ De Wet op Woonwagens en Woonschepen van 1918 poogde het rondtrekken in woonwagens aan banden te leggen. Voor het wonen in een woonwagen was vanaf toen een vergunning nodig.⁴⁶

In West-Europa was volgens Lucassen vanaf de negentiende eeuw het rondtrekken in familieverband het belangrijkste kenmerk voor de overheid om mensen als 'zigeuner' te classificeren, vooral als dat gepaard ging met het uitoefenen van beroepen die met 'zigeuners' geassocieerd werden.⁴⁷ Die mensen kregen het zigeunerstigma opgeplakt. Als vermeende vagebonden die geneigd zijn om tot criminaliteit te vervallen, werden ze door de autoriteiten extra in de gaten gehouden. De controle werd verscherpt toen in 1928 een speciale administrateur zich ging bezighouden met het 'zigeunerprobleem'. 'Zigeuners' werden voortaan als (potentiële) criminelen beschouwd. Ze werden geregistreerd, maar het doel daarvan, namelijk hen het land uitzetten, werd nauwelijks bereikt omdat de meesten over geldige papieren beschikten.⁴⁸ Vanwege die registratie kwamen in de jaren dertig eveneens de al lang in Nederland verblijvende Sinti in de categorie 'zigeuner' te vallen, signaleerde Lucassen. Daarvoor waren ze door de autoriteiten meestal niet als zodanig geëtiketteerd, onder meer omdat ze niet in grote groepen rondreisden en vaak in logementen overnachtten. Ze verdienden veelal de kost als vari-

44 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 92-95. Lucassen kon zich voor deze ambtsberichten mede baseren op A. Jongerius & G. Mak, *Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit* (Kandidaatsscriptie Geschiedenis Universiteit Utrecht 1982), die ambtsberichten over 'zigeuners' hadden aangetroffen in het archief van Justitie. Zie ook G. Mak & A. Jongerius, 'Historisch onderzoek naar het beeld van zigeuners', *o DROM* 2 (1986) 3-4.

45 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 147-150.

46 Sijes e.a., *Vervolging*, 7-12. Hoewel de bedoeling van de wet was dat het aantal woonwagens zou afnemen, nam het in werkelijkheid toe. Door de woningnood werden woonwagens en vooral woonschepen een nieuwe mogelijkheid van huisvesting.

47 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 231-236; Lucassen, 'The clink of the hammer', 171.

48 Idem, *En men noemde hen zigeuners*, 191 en 206-209.

étéartiesten en muzikanten, als reparateurs en handelaren van muziekinstrumenten en met verkoop langs de deur. De vrouwen hielden zich ook wel bezig met bedelen, handelen en wisseltrucs.⁴⁹

De overheid maakte zaak van het ontwikkelen van beleid om het als asociaal beschouwde leven als woonwagengewoner verder te bemoeilijken door het inrichten van rayonkampen. Maar na 1933, toen de Nederlandse overheid zich richtte op de Joodse vluchtelingen uit Duitsland, verslapte de aandacht voor het in kaart brengen van 'zigeuners'. Er kwamen pas bewaakte grote kampen tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵⁰

Beeldvorming over 'zigeuners' vanaf 1750

In de achttiende-eeuwse typering van Grellmann waren 'zigeuners' gewend om te bedelen en te stelen. Kinderen werd dat al van jongs af aangeleerd, in zijn optiek. Maar desondanks leefden ze in armoede wat volgens hem te wijten was aan hun luiheid en gemakzucht. Het uitoefenen van typische 'zigeunerberoepen' als smid, ketellapper en paardenhandelaar ging zonder uitzondering met bedrog en oplichting gepaard. Door het leven in de buitenlucht hadden ze in de ogen van Grellmann wel een sterke gezondheid. 'Zigeuners' leefden in zijn visie volgens hun instincten. Hun donkere huidskleur werd veroorzaakt door de levenswijze en de manier van opvoeden.⁵¹ Die mythe kende een lang leven want nog in 1973 stond in een Tsjechische studie naar schoolverzuim dat bewezen was dat Roma door een goede hygiëne een wittere huidskleur kregen.⁵²

Naast die uiterst negatieve stereotypering was een zeker dwepen blijven bestaan met hun exotisme en vermeende avontuurlijke leven, zoals dat voorkwam op zeventiende-eeuwse afbeeldingen. Maar pas in de Romantiek kwam die verheerlijking echt op stoom. Dat exotisme beperkte zich niet tot 'zigeuners'. Zwarte mensen stonden volgens de romantische racialisten dicht bij de natuur en waren sensueel, minder rationeel en begiftigd met muzikaliteit. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er veel belangstelling voor optredens van zwarte ensembles en voor de tentoonstellingen van dorpen met zwarte mensen op de wereldmarkten.⁵³ Ook 'zigeuners' trokken in die tijd veel bekijks. Een belangrijk verschil is echter dat 'zigeuners' zelf tentoonstellingen organiseerden door bezoekers tegen entree toe te laten in hun kampementen.⁵⁴

Het ongebonden bestaan van 'zigeuners' was in de ogen van romantische auteurs een tegenpool van de knellende banden van de gevestigde orde. In romans, gedichten en opera's was er sprake van een ware 'zigeunerromantiek' rond jonge, mooie en verleidelijke vrouwen. In 1821 ging het ballet *Preciosa* met muziek van Carl Maria von Weber in Berlijn

49 Ibidem, 198-206.

50 Sijes e.a., *Vervolging*, 67-76; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 207.

51 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 53-61.

52 Sokolová, *Cultural politics*, 186.

53 Voor een overzicht van optredens en tentoonstellingen van zwarten, zie Hondius, *Blackness*, 184-187. De laatste expositie, in 1958 in Brussel, moest na protesten voortijdig gesloten worden.

54 Lucassen vond een record bezoekersaantal in krantenberichten over een groep Kalderasha in Leeuwarden in 1879 die met een entreegeld van 20 cent maar liefst 2.000 gulden ophaalden, wat gelijkstaat aan 10.000 bezoekers. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 67.



Afb. 7 Verschillende webwinkels, zoals party.nl, vegao.nl en funidelia.nl hebben 'zigeunerin-outfits' in het assortiment. Deze verkleedkleden verwijzen, in lijn met de romantische 'zigeunerinnentraditie', naar stereotypen als sensualiteit, muzikaliteit en avontuurzucht. Foto: Boland, groothandel in feestartikelen.

een realistisch geschetste liefdesrelatie tussen een loodgieter en een Roma vrouw tegen de achtergrond van de politieke situatie in Tsjechoslowakije.⁵⁹

in première, ontleend aan *La Gitanilla* van Cervantes. In 1831 publiceerde Victor Hugo zijn *Notre-Dame de Paris*, eveneens sterk beïnvloed door Cervantes.⁵⁵ Poesjkin gebruikte het 'zigeunerleven' als achtergrond voor zijn gedicht *Tsygany* ('Zigeuners') uit 1827.⁵⁶ Willems portretteerde het leven en werk van de Britse schrijver Borrow, van wie in de tweede helft van de negentiende eeuw de half-autobiografische, half-fictieve werken over zijn leven bij Spaanse *Gitanos* immens populair waren.⁵⁷ Beroemde opera's en operettes uit die tijd passen in de romantische 'zigeunerinnentraditie', zoals onder meer *Il Trovatore* van Verdi (1853), *Carmen* van Georges Bizet (1875), naar de gelijknamige novelle van Prosper Mérimée, en *Der Zigeunerbaron* van Johann Strauss (1885). Ook in de negentiende-eeuwse Tsjechische muziek worden door Dvořák en Smetana de teugelloosheid, de vrijheid en het leven in de vrije natuur van 'zigeuners' verheerlijkt. Karel Hynek Mácha, een van de belangrijkste Tsjechische auteurs uit de vroege negentiende eeuw, verheerlijkt in zijn roman *Cikáni* (1835) 'zigeuners' als een symbool van vrijheid en van een leven volgens de wetten der natuur.⁵⁸ Verder komen ze in de Tsjechische literatuur uit die tijd met name voor in een bijrol, vooral om een exotisch vleugje te geven aan het verhaal. In de communistische tijd publiceerde Bohumil Hrabal het korte verhaal *Romance* (1963), over

55 Ook Hugo's *Esmeralda* blijkt in de ontknoping van de roman op jonge leeftijd door 'zigeuners' te zijn gestolen van haar non-Roma ouders, hoewel haar uiterlijk door Hugo duidelijk herkenbaar als 'zigeunerin' beschreven wordt: een bruin gelaat, zwarte haren met koperen muntjes erin en vlammende ogen. V. Hugo, *De klokkenluider van de Notre Dame* (Wageningen 1974, oorspr. Franse uitgave 1831) 58-59.

56 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 158.

57 Ibidem, 102-104.

58 <https://en.wikipedia.org/wiki/Cikáni> (geraadpleegd op 20.05.2021). In 1922 werd *Cikáni* verfilmd door Karl Anton.

59 B. Hrabal, 'Romance', in: B. Hrabal, *Pábitelé* (Praag 2019) 212-219, oorspronkelijk verschenen in de ver-

Zigeunerorkestjes met Hongaarse en Roemeense volksmuziek, gangbaar gemaakt door componisten als Schubert, Liszt en Brahms, maakten hier vanaf begin twintigste eeuw furore in de danszalen en cafés. Volgens letterkundige Maaïke Meijer had dat type zigeunermuziek zo'n aantrekkingskracht omdat de manier van spelen emoties als wanhoop en verdriet wist te vertolken waarvoor 'de witte cultuur geen "eigen" expressiemogelijkheden heeft'.⁶⁰ De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog vormden de hoogtijdagen met onder andere het Tata Mirando-orkest en tal van imitaties waaronder studenten-zigeunerorkesten. Ook in het Nederlandse populaire genre kwam de, in de woorden van Meijer, 'witte projectie op de zigeuner' herhaaldelijk voor. De vioolspelende 'zigeuner' die gevoelens van intens verdriet weet aan te roeren, werd onder andere bezongen door Johnny Jordaan en Willy Alberti in: 'Oh zwarte zigeuner. Kom speel mij iets voor'.⁶¹

De Tweede Wereldoorlog

'Zigeuners' in de nazi-rassentheorie

De moorddadige kant van het wetenschappelijk rasdenken kwam vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw in nazi-Duitsland tot wasdom. Een centrale rol hierin speelde rassentheoreticus Robert Ritter. Hoewel hij niet tot de harde kern van de nazi's behoorde, deelde hij wel de eugenetica-ideeën binnen de nazi-ideologie. Ritter beschreef 'zigeuners' in de traditie van Grellmann als rusteloze mensen met primitieve oerinstincten en met een geloof in bovennatuurlijke krachten.⁶² Dat laatste stereotype dateerde van eind vijftiende eeuw, signaleerde Vandenbroeck: al in de tijd van Jheronimus Bosch bestond het idee dat 'heidens' door het leven in de vrije, woeste natuur konden doordringen tot andere, diepere lagen in de geest.⁶³ Maar dit ooit pure natuurvolk had zich volgens Ritter in de loop der eeuwen vermengd met een minderwaardig soort sedentaire Duitsers en was daardoor asociaal, achterlijk en crimineel geworden.⁶⁴

halenbundel *Perlička na dně* (Praag 1963). In 1966 werd *Romance* verfilmd door Jaromil Jireš, als deel van de film *Perličky na dně* (Kleine parels op de bodem), een bundeling van vijf verfilmde korte verhalen door verschillende regisseurs. Aan Hrabals warme relatie tot Roma werd in 2014 een fototentoonstelling gewijd: *Romové a Bohumil Hrabal*. Zie: <https://www.praha8.cz/hrabalova-liben.html> (geraadpleegd op 20.05.2021). Sokolová zag het romantische beeld gedurende de communistische tijd veranderen in een 'zigeuner' als asociale antiheld, die niet in staat is om te assimileren en in de gevangenis eindigt of jong doodgaat. Een andere uitzondering op dat negatieve 'zigeunerbeeld' gold Jiří Menzels film *Larks on a String* uit 1969, over onder andere 'zigeuners' in de werkkampen uit de jaren vijftig. Sokolová, *Cultural politics*, 107-116.

60 M. Meijer, "3 oktober 1915. Béla Ruhà, 'tsigaan en komponist' wordt voorgesteld aan het Amsterdamse publiek. De intocht van zigeuners en hun muziek", in: R. Buikema & M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 57-74, 66-69, geciteerd op 67.

61 Ibidem, 70-72. Een groot aantal Nederlandse zangers vertolkte liederen over een vioolspelende zigeuner zoals Willy Derby, Corry Brokken, de Zangeres zonder Naam, Will Tura, Imca Marina, Vader Abraham, Benny Neyman en Manke Nelis.

62 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 223-224; Zimmermann, *Rassenutopie*, 369-371.

63 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 187.

64 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 223-224. Bij het beeld van de echte 'zigeuner' hoorde ook het eten van eegels.

Eind jaren dertig werkte Ritter op grond van genealogische gegevens aan een indeling van verschillende categorieën 'zigeuners', 'mengbloeden' en 'zigeunerachtigen'. Gaandeweg kwam hij tot de conclusie dat de raszuivere 'zigeuner' niet meer voorkwam. In elke familie kwam wel een kruising met Duits bloed voor. Door samenwerking met verschillende overheidsdiensten kon hij de kaartenbak met 'zigeunerfamilies' flink uitbreiden. Tot januari 1945 schreef Ritter 24.411 dergelijke 'rasdiagnosen' uit.⁶⁵

In het kader van zijn onderzoek had Ritter in 1939 de concentratiekampen Sachsenhausen en Dachau bezocht. Toch kon Willems, die zich kon baseren op de persoonlijke nalatenschap van Ritter, niet met zekerheid zeggen in hoeverre hij op de hoogte was van het lot dat mensen wachtte in de vernietigingskampen.⁶⁶ Feit is dat zijn minutieuze administratie een basis was voor de deportatie van en genocide op de Duitse en Oostenrijkse 'zigeuners'. Ritter oefende bovendien direct invloed uit op de formulering van het *Auschwitz-Erlass* van Himmler van 16 december 1942, betoogde Zimmermann. Daarin werd bevolen dat '*Zigeunermischlinge, Ròm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft*' naar een concentratiekamp gestuurd moesten worden. Een maand later werd daartoe in Auschwitz-Birkenau een speciaal *Zigeunerfamilienlager* ingericht. Op 2 augustus 1944 werd dat ontmanteld en werden de laatste bijna 3.000 gevangenen vergast, van de in totaal meer dan 19.300 Roma en Sinti die daar vermoord werden.⁶⁷

Eind jaren veertig werden drie gerechtelijke vooronderzoeken verricht naar Ritters aandeel in de genocide op 'zigeuners'. Ritter verdedigde zich tegen getuigenissen van 'zigeuners' die de kampen overleefd hadden door te wijzen op hun onbetrouwbare aard en rijke fantasie. De officier van justitie ging niet over tot vervolging omdat hij directe schuld niet bewezen achtte. Ritter overleed in 1951.⁶⁸

Ritters aanhoudende inspanningen ten spijt is het tijdens het naziregime nooit tot een apart *Reichszigeunergesetz* gekomen. Enerzijds kwam dat volgens Zimmermann door de geringe interesse van Hitler voor de *Zigeunerfrage*. Anderzijds achtten onder meer collega's van Ritter het niet nodig, omdat de Neurenbergse wetten voldoende waarborg boden om in het geval van 'zigeuners' '*ein Einströmen in das deutsche Blut*' te verhinderen.⁶⁹ Het ontbreken van gerichte wetgeving hield in dat er aan de massavernietiging van 'zigeuners' geen centraal gestuurd plan ten grondslag lag. Tal van nazi-in-

65 Ibidem, 227-228.

66 Ibidem, 262-263 en 269-271; Willems, *Van wie is de geschiedenis*, 46-60.

67 Zimmermann, *Rassenutopie*, 297-304, citaat op 301, en 343-344; Crowe, *A history*, 48-51; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 13-14. Hancock introduceerde voor de nazigenocide op Roma en Sinti het neologisme *Porrajmos*, een term die bij Roma en Sinti zelf overigens nooit breed gang vond. Zie I. Hancock, 'On the interpretation of a word: Porrajmos as Holocaust', in: T. Acton & M. Hayes (red.), *Travellers, Gypsies, Roma: The demonisation of difference* (Newcastle 2006) 53-57; Bársony & Daróczy, *Pharrajmos*, ix-x. Een andere aanduiding in het Romanes is *Samudaripe* dat letterlijk 'allen vermoord' betekent, ofwel: de massamoord.

68 Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner*, 274-276. Getuigen tegen Ritter waren onder andere Oskar en Vinzenz Rose, vader en oom van Romani Rose (1946) die sinds 1982 voorzitter is van de Duitse Sinti zelforganisatie *Zentralrat Deutscher Sinti und Roma*. Zie: https://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ritter en https://de.wikipedia.org/wiki/Romani_Rose (beide geraadpleegd op 21.12.2020).

69 Zimmermann, *Rassenutopie*, 156-162, citaat op p. 157.

stellingen in Duitsland, vazalstaten en bezette landen, plus verschillende instanties in die landen zelf, hadden invloed op beslissingen die tot de uiteindelijke genocide hebben geleid. Het gevolg was dat er grote verschillen waren in de wijze waarop en de mate waarin 'zigeuners' in verschillende landen tijdens de Tweede Wereldoorlog vervolgd zijn.⁷⁰

De vervolging van 'zigeuners' in Tsjechië, Slowakije en Nederland

Eind jaren dertig werd Tsjechoslowakije door nazi-Duitsland opgedeeld. In Tsjechië, vanaf 1939 als Protectoraat van Bohemen en Moravië onder direct gezag van de nazi's, werden Joden en 'zigeuners' onmiddellijk uit de maatschappij verbannen, op grond van dezelfde racistische wetgeving als in het *Reich* zelf. 'Zigeuners' werden geïnterneerd in 'corrigerende werkkampen' in Lety u Písku en Hodonín. Na het eerdergenoemde *Auschwitz-Erlass* eind 1942 kregen binnen enkele maanden massale deportaties van Roma hun beslag. Het merendeel van de Tsjechische Roma kwam om in de Holocaust. Van de ongeveer 6.500 'zigeuners' die de nazi's in 1942 registreerden, wisten er naar schatting 300 aan vervolging te ontkomen en keerden er slechts 583 uit de concentratiekampen terug.⁷¹

Slowakije werd vanaf 1939 een vazalstaat van nazi-Duitsland met semiautonomie. Daar werden voor 'zigeuners' weliswaar allerlei beperkende maatregelen uitgevaardigd, maar ze werden niet naar concentratiekampen in Duitsland en Polen gedeporteerd zoals de Joodse bevolkingsgroep. Ze mochten niet meer rondtrekken en moesten hun paard en wagen verkopen. Het was verboden om parken, cafés en restaurants binnen te gaan of om gebruik te maken van het openbaar vervoer. Ze werden onder verschrikkelijke omstandigheden tewerkgesteld in speciale seizoenswerkkampen als een alternatief voor militaire dienst. In september 1944 werd Slowakije bezet door de nazi-Duitsland en toen was het voor massadeportatie van 'zigeuners' naar de vernietigingskampen te laat. Naar schatting zijn er 'slechts' een paar honderd van de honderdduizend Slowaakse 'zigeuners' omgekomen.⁷²

70 Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 3-5.

71 Crowe, *A history*, 48-51; Nečas, *The Holocaust*, 213; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 11-13. Zie voor de Tsjechische omgang met het herdenken van de Roma slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog in de voormalige concentratiekampen, in het bijzonder die van Lety u Písku: Van Baar, *The European Roma*, 279-291. Hoeveel Europese Roma en Sinti er door de nazi's en hun bondgenoten vermoord zijn in de Tweede Wereldoorlog, is niet met zekerheid te zeggen. Het US Holocaust Memorial Museum noemt dat schattingen van historici uitgaan van tussen 250.000 en 500.000 slachtoffers, op een populatie van naar schatting één tot anderhalf miljoen Roma en Sinti in Europa voor de oorlog. Zie: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (geraadpleegd op 21.07.2021). Barany, *The East European Gypsies*, 107-110, geeft een overzicht van schattingen van diverse auteurs. Zimmermann gaat daarin uit van een ondergrens van 90.000 Roma slachtoffers in gebieden die onder controle stonden van de nazi's. Methodologisch tot stand gekomen en enigszins gedocumenteerd geschat komen wetenschappers uit op rond de 250.000 slachtoffers. Andere auteurs gaan uit van hogere schattingen. Ian Hancock spant de kroon met een schatting van één tot anderhalf miljoen vermoorde Roma en Sinti in de Holocaust.

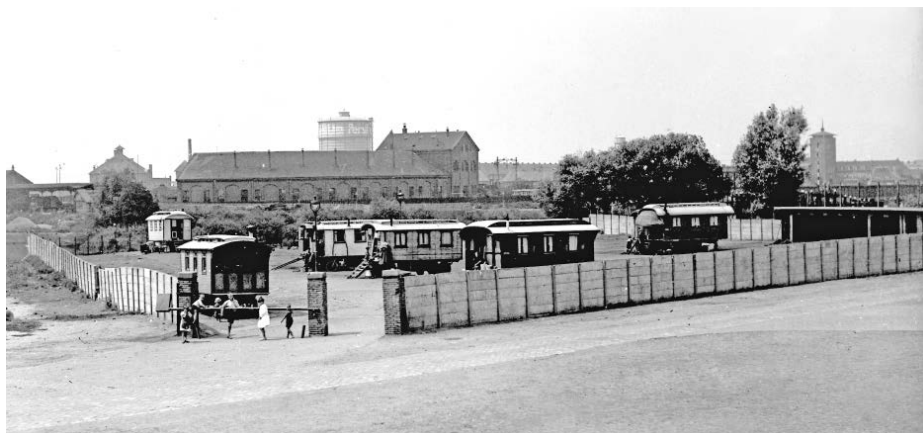
72 Crowe, *A history*, 51-54, met een verwijzing naar Nečas; Zimmermann, *Rassenutopie*, 289-291; Zimmermann, 'Die nationalsocialistische Zigeunerverfolgung', 18-19. Barany, *The East European Gypsies*, 106-107, gaat uit van niet meer dan duizend Roma slachtoffers in Slowakije.



Afb. 8 Roma kinderen in gevangenschap in concentratiekamp Lety u Písku. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er in het huidige Tsjechoë twee interneringskampen waar alleen Roma gevangengezet werden, Lety u Písku en Hodonín. Een groot aantal gevangenen, onder wie het merendeel van de kinderen, verloor in die kampen al het leven door ziekte, honger en kou. De meesten die Lety of Hodonín wisten te overleven, werden gedeporteerd naar Auschwitz en daar vermoord. Foto: fotograaf onbekend, vermoedelijk een kampbewaker; datering ca. 1940-41, vóór de uitbraak van de tyfusepidemie in 1942. Collectie: Akademie věd České republiky in Praag, inventarisnr. 95179HK.

In Nederland werden tijdens de Duitse bezetting eerdere beleidsplannen uit de jaren dertig verwezenlijkt om 'zigeuners' en woonwagenbewoners te registreren, hen een trekverbod op te leggen en onder te brengen in bewaakte verzamelkampen.⁷³ Op 16 mei

⁷³ Sijes e.a., *Vervolging*, 107; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 212-214; Zimmermann, *Rassenutopie*, 235-237. Dit beleid was reeds uitgewerkt in het *Wetsontwerp met daarover uitgebreide adviezen betreffende maatregelen m.b.t. de varende en rijdende bevolking, 1936-1938*. Maar gedwongen plaatsing in grotere rayonkampen werd toen niet gerealiseerd omdat dat volgens de toenmalige regering indruiste tegen het grondrecht om te mogen wonen waar men wil. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 212 en 281, noot 8.



Afb. 9 Het woonwagenkamp aan de Vaaltweg in Den Bosch (10 juli 1939). Dit kamp fungeerde als verzamelpunt voor de Sinti en Roma uit Den Bosch en omgeving. Na de razzia op 16 mei 1944 werden ze weggevoerd naar Westerbork. Van de 51 in Den Bosch opgepakte mensen mochten er 29 Kamp Westerbork verlaten omdat ze over buitenlandse paspoorten beschikten. De anderen werden drie dagen daarna gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau. Foto: fotograaf onbekend. Collectie: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, archiefnr. 0021757.

1944 vond in alle vroegte op bevel van de Duitse *Sicherheitspolizei* en de SD een groot-schalige razzia plaats. Alle door de burgemeesters als 'zigeuners' aangemerkte families werden door de Nederlandse politie en marechaussee opgepakt en naar Westerbork gebracht. Verschillende Sinti en Roma wisten onder te duiken of zich te verstoppen. Enkele honderden opgepakte mensen werden in de dagen erna weer vrijgelaten omdat het woonwagenbewoners betrof. Ook meer dan vijftig 'zigeuners' liet men uit Westerbork vertrekken, omdat die een paspoort bleken te hebben van een neutraal land als Zwitserland, van Italië als bondgenoot van Duitsland, of van Guatemala, dat niet meevocht met de geallieerden. Drie dagen later, op 19 mei 1944, werden 245 'zigeuners' naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd.⁷⁴ Slechts dertig van hen overleefden de oorlog.⁷⁵

⁷⁴ Sijes e.a., *Vervolging*, 107-122; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 217-221; Zimmermann, *Rassenu-topie*, 312-315. De razzia vond plaats in Amsterdam, Arnhem, Beek, Den Bosch, Deil, Doetinchem, Drachten, Den Haag, Eindhoven, Helmond, IJsselstein, Nijmegen, Oldenzaal, Susteren, Westerbork, Vledder, Venlo en Zutphen. In dagblad *De Stentor*, op 2 april 2005, beschreef Wim Coster dat op 17 mei 1944 tevens een gezin van negen Sinti was opgepakt in Zwolle (Sijes e.a. gingen uit van Amsterdam). Toen zij op 18 mei in Westerbork werden opgebracht, waren waarschijnlijk de transportlijsten voor 19 mei al vastgesteld. Het gezin is vrijgelaten, onbekend wanneer en waarom. Zie P. Jorna, *Sinti en Roma in Den Haag. Voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1900-1970)* (Den Haag 2021) 48 (noot 118) en 78-79.

⁷⁵ Sijes e.a., *Vervolging*, 134. Zie ook: Van Rens, *De vervolging*, 255-277.

Conclusies

De genocide op Roma en Sinti in de Tweede Wereldoorlog vormde een tragisch dieptepunt in hun geschiedenis in Europa. Het was na de massamoord in de eerste helft van de achttiende eeuw in grote delen van Europa de tweede keer dat zij slachtoffer werden van gerichte grootscheepse vervolgingen. Beide keren gebeurde dat op basis van stereotypen en vooroordelen over erfelijk deviant gedrag en een neiging tot parasitisme en criminaliteit. Die stereotypen en vooroordelen, die gedurende de vijftiende eeuw waren ontstaan, hadden zich in de loop der tijd tot een zigeunerstigma ontwikkeld.

Centraal onderdeel van het zigeunerstigma in Nederland betrof het rondtrekken in familieverband om de kost te verdienen met typische 'zigeunerberoepen'. Daarin uit zich een belangrijk verschil met de voorgeschiedenis van de Tsjechische respondenten. Op het grondgebied van wat nu Tsjechië en Slowakije is, had een deel van de Roma zich al in de vijftiende eeuw aan de randen van dorpen en steden gevestigd. Door vergaande assimilatiemaatregelen in de tweede helft van de achttiende eeuw leefden de meeste Tsjechische en Slowaakse Roma sinds die tijd sedentair. Toch kregen in Tsjechoslowakije niet alleen de circa 10 procent van de Roma die een trekkend bestaan leidden, de Vlachische Roma, het zigeunerstigma opgeplakt. Dat gold ook voor de overige sedentaire Roma. Het zigeunerstigma was in Tsjechië dus niet gericht op de mate van maatschappelijke aangepastheid, maar op de zogenaamde overerfbaarheid van eigenschappen die als karakteristiek voor 'zigeuners' opgevat werden.

De oudste respondenten in dit onderzoek werden geboren in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, een kleine tien jaar na de Tweede Wereldoorlog. De ouders van die respondenten hadden op grond van hun eigen ervaringen weinig vertrouwen in de overheid en zij brachten dat wantrouwen over op hun kinderen. De geschiedenis van hun voorouders was grofweg een golfbeweging van vervolging en gedwongen assimilatie. 'Zigeuners' waren door de eeuwen heen altijd weggezet als de 'ander', de buitenstaander, inferieur aan de dominante samenleving. De Vlachische Roma hadden bovendien een eeuwenlange slavernijgeschiedenis. Op basis van die voorgeschiedenis hadden Roma en Sinti weinig reden om geen argwaan te koesteren over wat de autoriteiten met hen voor hadden. In de wederopbouwjaren in Nederland zou de overheid zich richten op het aan banden leggen van de trekvrjheid, om aldus maatschappelijke integratie te bevorderen. Voor Roma in Tsjechië brak de communistische tijd aan.

PORTRET

NEDERLANDSE DENISE (1982)

De eerste afspraak met onderwijsassistente Denise belt zij af. Ze heeft het te druk en dat blijft voorlopig zo. 'Misschien gaat het dan over?'; vraagt ze. Ik stel voor om pas over een paar weken een afspraak op haar school te maken, dan is het vast rustiger. Maar als ik me die dag meld, net na schooltijd, blijkt ze me niet te verwachten. 'Ik heb u weleens aan de telefoon gehad, klopt dat?' Denise vindt de situatie duidelijk ongemakkelijk. Ze heeft nog een andere afspraak, met de onderwijzeres van groep 1 en een pedagoog. Deze middag wordt nader in kaart gebracht welke Sinti peuters nog niet naar de peuterspeelzaal gaan. De school waar Denise werkt is al dertig jaar geleden begonnen met het actief naar school halen van Sinti kinderen. Aan Denise wordt gevraagd of ze een paar ouders alsnog wil overtuigen van het nut ervan voor de kleintjes. Ik mag die bespreking bijwonen en voor mij is dat een buitenkansje. Daarna kan ik Denise alsnog interviewen. Inmiddels is ze op haar gemak gesteld en praat ze honderduit.

Denise heeft zelf ook al in de klas gezeten bij de onderwijzeres van groep 1. Destijds was juffrouw worden beslist niet haar droom. Ze wilde zangeres worden en overal optreden. De muziek zit van twee kanten in de familie, dus had ze als kind genoeg idolen om zich heen. Maar het liep anders. Eerst deed ze een opleiding tot verkoopster, daarna een tot nagelstyliste. Toen deed de kans zich voor om met de speciale opleiding voor Sinti meisjes onderwijsassistente te worden.

En toen ik eenmaal hier op school was, zag iedereen hoe goed de Sinti kinderen naar school kwamen en meededen. Goed, het ging niet à la minute zo, het had een paar jaar nodig. In het eerste jaar waren de Sinti kinderen er alleen op de dagen dat ik werkte. Als ik niet werkte dan waren ze d'r niet. Maar op een gegeven moment was het zo, ik hoefde niet eens meer te bellen, want ze waren er gewoon.

Denise had het niet altijd makkelijk met haar rol als intermediair tussen de school en de Sinti ouders. De ouders lieten hun kind met een gerust hart op school achter in de veronderstelling dat Denise voor hun bescherming en veiligheid zou zorgen.

Maar ik zei op een gegeven moment: 'Luister jongens, ik doe wat ik in mijn macht heb, maar ik wil nergens verantwoordelijk voor zijn.' Toen ik wat jonger was, vond ik het lastiger om dat aan te geven. Ik ben ook een Sinteza. Maar later heb ik die verantwoordelijk weer naar hen teruggeschoven. 'Kijk, ik heb geen tien ogen, ik heb er maar twee. En als ik iets zie gebeuren, probeer ik iets te doen. Maar jullie zijn de ouders en hoor 's, het is jullie keuze om ze hier op school te plaatsen of niet. Ik kan niet op tien plaatsen tegelijk zijn.'

Haar vader zat vroeger een paar jaar op een gewone lagere school en haar moeder zat op een kampschool. Hoewel Denise zelf opgegroeid is op het kamp, kan ze zich er nauwelijks een voorstelling van maken hoe dat geweest moet zijn, een kampschool.

Hoe ze daar lesgeven... Of nee, ik noem het niet eens lesgeven! Ze hadden een schooltje óp het kamp. Als mama dat vertelt, dan sta ik echt met zulke ogen te kijken. Want überhaupt dus helemaal geen andere kinderen. En alle leeftijden door mekaar. Dus er zaten alleen maar Sinti-kinderen in een gebouw en daar kregen ze dan les.

Voor haar eigen kinderen is Denise heel beschermend, net als andere Sinti ouders. Nederlandse kinderen mogen afspreken bij andere kinderen thuis als ze in groep 1 komen. Maar dat zijn ze pas vier jaar! Bij Sinti mogen de kinderen alleen buitenshuis spelen als de ouders zeker weten dat het veilig is.

Want dan willen we echt weten: wie zijn dat, met wie gaan ze mee. Wat voor ouders zijn dat, hebben die honden, waar wonen ze, wonen ze aan de weg, wonen ze aan water. Die angst! En bij sommigen gaat het dan zo véér, dat ze dan zeggen: luister, de veiligheid van mijn kind gaat vóór.

De beschermende houding naar de kinderen en de angst dat hen iets zal overkomen linkt Denise aan de verschrikkingen in de Tweede Wereldoorlog. Het lot van de grootouders en overgrootouders zitten bij de Sinti van de naoorlogse generaties nog voor in het hoofd.

Daar ligt nog héél veel qua emoties, trauma's, noem maar op. Dat wordt ook nog steeds doorgegeven aan kinderen en kinderen en kinderen. Omdat er zoveel van Sinti is afgenomen... zoveel familie. Ze mochten bijna geen Sinto zijn, hè. Dus is er altijd een bepaalde angst blijven hangen. D'r ging toch een hele poos voorbij eer dat weer iets of iemand werd vertrouwd.

Bij de Sinti die de oorlog overleefden, bleef een gevoel achter dat alleen de eigen kring te vertrouwen is. Het belangrijkste symbool van hun eigenheid is voor hen de taal, het Romanes.

De taal is ook altijd wel één van de dingen geweest waarvan ze het gevoel hadden: en dat is van ons. En daarom, wij waren nog klein en mijn ouders en mijn familie hebben altijd gezegd: die taal, die mag je niet aan niemand leren. Want dat is het enige wat wij nog hebben.

Toch heeft Denise niet de indruk dat de negatieve houding van ouders tegenover school in het verleden alleen maar voortkwam uit wantrouwen. Het is ook te wijten aan onbekendheid met school en uit het analfabetisme van toen.

Ja, hoe moet ik dat zeggen... Ze hadden een soort van schaamte. Ze konden niet lezen en schrijven. Ze wilden er niet mee geconfronteerd worden, dat ze dat niet kunnen. En als je zelf dat gevoel al hebt, dat geef je dan door aan je kind! Ze wilden misschien die stap maken, maar ze durfden niet, want ja, ze hebben zelf nooit niks geleerd. Daar praat je dan ook niet graag over.

Denise is onderwijsassistente geworden en dat ze dat bereikt heeft is mede te danken aan haar vader, die haar stimuleerde. Maar het komt ook door haar eigen keuzes in het leven.

Ik ben net iets verder gekomen dan andere Sinti, maar dat komt, denk ik, ook omdat ik een Nederlandse eh... vriend heb. Ja, dat is echt zo, ja. Mijn jongste zus is ook met een Nederlander samen en die zit op de kappersschool, die doet ook van alles. Snap je? Dus daar heeft het ook wel een beetje mee te maken.⁷⁶